

ARTYKUŁY

Jolanta M. Marszalska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa, Polska

j.marszalska@uksw.edu.pl

 0000-0002-5112-5984

Typografowie warszawscy i ich działalność w XVII i XVIII wieku w świetle przywilejów monarszych, biskupich i rektorskich

Warsaw typographers and their activities
in the 17th and 18th centuries in the light of privileges
of the of monarchs, bishops and rectors

Abstract: In the history of Polish printing in the late seventeenth and eighteenth centuries, an exceptionally privileged place was given to Warsaw, which in the declining Saxon and Stanislavic eras concentrated on its territory the strongest typographic and bookselling potential of the time. Warsaw's unquestionable primacy was evident in the field of scientific books, the pressing of which often required significant material and typographic resources. Such capabilities were generally not available to provincial printers working in small urban centers. Warsaw's typographic primacy continued throughout the Enlightenment. From the very beginning of their presence in Warsaw, typographers sought appropriate privileges from successive monarchs. This not only made it easier to conduct publishing activities in the new place, regulating all rules and arrangements, but was also a visible protection for printers and booksellers operating in Warsaw. For by virtue of the privilege granted to typographers, the king took the printing (bookselling) office under his protection and patronage, ensuring its publishing inviolability, by granting all the rights and freedoms enjoyed by typographers within the vast territory of the former Republic.

Keywords: Warsaw, printing outhouses, printers, bookbinders, printing privileges, servitorship

Słowa kluczowe: Warszawa, oficyny drukarskie, drukarze, introligatorzy, przywileje drukarskie, serwitorat

Przywileje drukarskie i serwitoriaty

Zagadnienie przywilejów drukarskich wiąże się z kształtowaniem i funkcjonowaniem staropolskiego rynku wydawniczego i księgarskiego. Poznanie warunków prawnych, w ramach których działały oficyny drukarskie, ich produkcji typograficznej oraz czynników kształtujących strukturę treściową, stanowi jeden z ważnych problemów badawczych dziejów książki drukowanej¹.

Dla drukarzy w okresie staropolskim było to szczególnie istotne. Mistrzowie „czarnej sztuki” nie byli od początku zorganizowani w cechu rzemieślniczym, istniejący zaś w dawnej Rzeczypospolitej system ustawodawczy pełnię uprawnień do wystawiania stosownych przywilejów oficynom drukarskim dawał królowi. Prawo takie posiadali również biskupi miejsca, a także wyżsi przełożeni zakonni (generałowie zakonni, opaci), mogli oni wydawać przywileje w ramach kompetencji wynikających z prawa kanonicznego. Nadto prawo wydawania przywilejów drukarskich posiadał również rektor Akademii Krakowskiej. Podobnie uprawnienia posiadali właściciele miast prywatnych, w granicach których funkcjonowała oficyna drukarska, z racji należnego im prawa własności². Posiadanie przywilejów przez poszczególne typografie, a także księgarzy było sprawą pożądaną z wielu powodów.

Mogło się bowiem zdarzyć, iż brak przywileju mógł zagrozić funkcjonowaniu oficyny i prowadzeniu przez nią działalności wydawniczej, choć bywały to przypadki sporadyczne³. W osiemnastym stuleciu, księgarz Paweł Krzysztof Różycki (1672–1750)⁴ w wydanym przez siebie *Summariuszu krótkiego opisanie praw, przywilejów, wolności swobód i prerogatyw [...] przez królów polskich [...] bibliopolom i drukarzom nadanych [...] zebranych 1725*, przyznawał, że

1 M. Juda, *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992, s. 3.

2 *Privilegia Typographica Polonorum. Polskie przywileje drukarskie 1493–1793*. Oprac. M. Juda, Lublin 2010, s. 9, [ze Wstępu].

3 Warto wspomnieć, iż brak przywileju królewskiego na prowadzenie drukarni gimnazjum w Toruniu po tzw. tumulcie toruńskim w 1724 r. był istotnym argumentem przemawiającym za jej zamknięciem, do czego jednak nie doszło. Natomiast władze miejskie Wschowy zapieczętowały nowo otwartą drukarnię J.B. Hebolda, gdyż udowodniono mu brak przywileju drukarskiego na prowadzenie działalności. Zob. P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, s. 96, 107.

4 Różycki Paweł Krzysztof w 1722 r. złożył wspólnie z J. Domańskim i M. Hebanowskim w imieniu wszystkich księgarzy Królestwa skargę do sądu kanclerskiego JKMcI przeciw starszym cechu introligatorów – J. Tłuczkiewiczowi i B. Grabowskiemu, oskarżając ich o bezprawny handel książkami i o nieumiejętne ich oprawianie. Wynikły z tego proces zakończył dekret Augusta II (16 II 1725) pomyślny dla księgarzy, w następstwie którego inkwizytor warszawski opieczętował kramy z książkami wielu introligatorom. Relację z tego sporu przekazał Różycki w pozostawionym przez siebie rękopisie: „Summariusz krótkiego opisanie...”, zob. A. Kraushar, *Księgarze warszawscy i ich spory z introligatorami. Kartka historyczna z wieku XVIII*, „Przegląd Historyczny” 1905, t. 1, z. 2, s. 248.

przywilej drukarski jest nieodzowny dla prowadzenia działalności typograficznej i księgarskiej⁵.

W dziejach polskiego drukarstwa schyłku XVII i niemal całego XVIII stulecia miejsce wyjątkowo uprzywilejowane przypadło Warszawie, która epoce końca epoki saskiej i całej epoce stanisławowskiej skupiała na swoim terytorium najsilniejszy ówczesny potencjał typograficzny i księgarski. Niekwestionowany prymat Warszawy szczególnie widoczny był na polu książki naukowej, której tłoczenie wymagało często znaczących zasobów materialnych i typograficznych, jakimi nie dysponowały z reguły drukarnie prowincjonalne, pracujące w małych ośrodkach miejskich. Prymat ten utrzymywał się przez cały okres oświecenia, choć – co należy zaznaczyć – pozycję Warszawy jako głównego ośrodka drukarstwa naukowego zachwiało nieco w pierwszym 20-leciu XIX w. drukarstwo wileńskie, jednakże nie zdołało ono na trwałe podważyć znaczenia Warszawy⁶. Nadto Warszawa jako stolica była znakomitym miejscem zbytu dla stale rosnącej produkcji wydawniczej, miejscem spotkań luminarzy oświeceniowych, autorów, tłumaczy i uczonych, a drukarnie warszawskie czynnie uczestniczyły w produkcji książki naukowej w ówczesnie reprezentowanych dziedzinach nauki.

Niemal od początku pierwsi drukarze warszawscy mający uprawnienia do wydawania druków urzędowych legitymowali się zazwyczaj stosownym przywilejem serwitoriatu. Działając na usługach królewskich winni byli monarsze lojalność i pełne włączenie się do działań przez niego wytyczanych. Szczególnie było to widoczne w odniesieniu do wydawnictw legislacyjnych (prawniczych). Od samego początku swojej obecności w Warszawie, typografowie zabiegali o stosowne przywileje u kolejnych monarchów. Ułatwiała to nie tylko prowadzenie w nowym miejscu działalności wydawniczej, regulowanie wszelkich zasad i ustaleń, ale było też widoczną ochroną dla drukarzy i księgarzy działających w Warszawie.

Pierwszymi tego rodzaju dokumentami są przywileje erekcyjne, wystawione przez Zygmunta III Wazę dla pierwszego stałego drukarza działającego w Warszawie – Jana Rossowskiego (zm. 1634) z 12 VII 1624 r.⁷ oraz przez Władysła-

5 P. Buchwald-Pelcowa, „*Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku*”. *Rola książki w drodze ku Oświeceni*, Warszawa 2003, 26–27. Wiele tożsamych lub zbieżnych wiadomości zawierał zaginiony manuskrypt z Biblioteki Żałuskich, sygn. Zał. Pol. F.II nr 15, odnaleziony w Cesarskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu pt. Informacja do spraw prowadzonych w sądach JKM w Asesorii w roku 1721–1722, zob. A. Kraushar, op. cit., s. 248. T. Wierzbowski, *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*, t. 2, Warszawa 1904, s. 88, 115–118.

6 L. Abramowicz, *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie 1525–1925*, Wilno 1925, s. 79–80; J. Szczepaniec, *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, Wrocław 1973, s. 54.

7 Jan Rossowski (zm. przed 8 VIII 1634), drukarz w Poznaniu w latach 1620–1624, a następnie w Warszawie w latach 1624–1634, zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Pod-*

wa IV dla Piotra Elerta z 12 I 1643 r.⁸ Obaj wspomniani typografowie otrzymali przywilej serwitariatu. Kolejne przywileje datowane są już na połowę XVIII stulecia. Na mocy nadanego przywileju król brał pod swoją opiekę i protekcję oficynę drukarską (księgarską), zapewniając jej nietykalność wydawniczą, poprzez nadanie wszelkich praw i wolności przysługujących typografom na terenie rozległego terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Potwierdzają ów fakt np. liczne przywileje królewskie Stanisława Augusta Poniatowskiego wystawione dla Michała Groella z 22 I 1765 r. i Ignacego Groebła z 29 II 1775 r. nadające wspomnianym drukarzom tytuł serwitora królewskiego⁹.

Pierwsi warszawscy typografowie i nadawane im przywileje

Od roku 1624 do 1795, a zatem na przestrzeni 171 lat typografowie i księgarze warszawscy otrzymali łącznie 53 przywileje królewskie, dwa rektorskie i jeden biskupi.

Zygmunt III Waza wydał trzy przywileje. Jego synowie: Władysław IV Waza – cztery przywileje oraz Jan Kazimierz – również dwa. Dalej: Jan III Sobieski trzy przywileje, August II Mocny cztery przywileje i August III Sas – trzy. Zdecydowanie najwięcej, bo aż 34 przywileje zostały wydane przez kancelarię króla Stanisława Augusta Poniatowskiego¹⁰.

Pierwszym historycznie potwierdzonym typografem w Warszawie był wspomniany Jan Rossowski, przybyły do stolicy z Poznania w latach 20. XVII stulecia. Potwierdza to wcześniej wzmiankowany przywilej Zygmunta III z 12 VII 1624 r. dla Rossowskiego, nadający mu tytuł drukarza i serwitora królewskiego: „[...] Zygmunt III król polski daje drukarzowi Janowi Rossowskiemu serwitariat, zezwala założyć drukarnię w Warszawie oraz nadaje wyłączność na druk *Constitutiones comitorum regni*, nunc et posthanc futurorum, *Speculum Saxonis* e latino in linguam polonicam conversum, *Epistolas Ciceronis* familiares, *Rudimenta*que Cornelii, et alios quoscunque libros, dum modo catholicae religioni [...]”¹¹. Przywilej stwierdzał, że Rossowski został zaliczony do sług

lasiem. Oprac. K. Korotajowa i in. Red. K. Korotajowa i J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001, s. 318–327; *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 106, s. 136.

8 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 125, s. 158–159.

9 T. Wierzbowski, *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*, t. 1–2, Warszawa 1900–1904, poz. 104.

10 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 106; 109; 110; 125; 133; 135; 137; 142; 168; 187; 215; 217; 222; 224; 232; 244; 245; 273; 276; 281; 302; 305; 308; 310; 313; 315; 317; 320; 321; 325; 326; 330; 331; 332; 333; 335; 337; 338; 339; 341; 342; 345; 348; 342; 348; 350; 354; 358; 359; 360; 361; 364.

11 Ibidem poz. 106, król nadaje wyłączność na druk konstytucji sejmowych, *Speculum Saxonum* w języku polskim, listów Cycerona i *Rudimenta* Korneliusza i innych książek, byle nie były sprzeczne z religią katolicką.

królewskich, dzięki czemu uzyskał silną protekcję i opiekę prawną monarchy. Nałożył też na drukarza obowiązek urzędowego wydawania konstytucji i uniwersałów z prawem ich sprzedaży i rozpowszechniania. Jednocześnie przywilej zabraniał przedruku przez innych typografów dzieł tłoczonych przez Rossowskiego, chroniąc w ten sposób drukarza i jego działalność: „[...] nakłada się jednak na niego (Rossowskiego) obowiązek dostarczania za darmo tyle egzemplarzy konstytucji dla urzędników i dworzan, ile dostarczali wcześniej inni drukarze. Tak szeroko potraktowany przywilej zobowiązywał ponadto Rossowskiego do tego, aby: „[...] kiedy przydatność i konieczność będzie tego wymagała, otrzymawszy uprzednio z kancelarii królewskiej papier, inne utwory za darmo będzie księgi drukował[...]”¹².

Nadany przywilej królewski wyraźnie podkreślał podstawę prawną do funkcjonowania jednej drukarni będącej na usługach wydawniczych kancelarii królewskiej. W tym czasie konkurencyjna krakowska oficyna wydawnicza Andrzeja Piotrkowczyka nie zrezygnowała z tłoczenia druków urzędowych, powołując się na dokument z 23 VII 1615 r., który zezwalał na: „[...]in lucem edere et typis committere libros compendii omnium constitutionum [...]”, a zatem według interpretacji Rossowskiego chodziło również o konstytucje świeżo uchwalone¹³.

Z chwilą śmierci Zygmunta III w 1632 r., J. Rossowski zachował swój przywilej otrzymany wcześniej od monarchy, zachował go również jego następca Jan Trełpiński (zm. 1656)¹⁴. Stosownym przywilejem z 1633 r., również na tłoczenie druków urzędowych, Władysław IV obdarzył bibliopolę krakowskiego A. Piotrkowczyka¹⁵. Jak zaznacza w swoim opracowaniu Krystyna Korotajowa, Trełpiński przejąwszy oficynę wydawniczą J. Rossowskiego, przejął również jej uprawnienia, jednakże mimo usilnych starań nigdy przywileju na druk wydawnictw urzędowych nie otrzymał, chociaż wytłoczył ich kilka.¹⁶ Przeczy temu jednostkowy przywilej, który warszawski typograf otrzymał od Władysława

12 J. Ptaśnik, *Nowe szczegóły do drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny” 1924, t. 38, s. 87; J. Sójka, Rossowski Jan, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa – Łódź 1972, s. 766; M. Juda, op. cit., s. 65.

13 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 95, s. 125–126.

14 Jan Trełpiński (zm. 1656), drukarz, księgarz i intrologator warszawski w latach 1635–1647. Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 359–367; Trełpiński był również ławnikiem warszawskim, w 1635 r. poślubił wdowę po drukarzu warszawskim – J. Rossowskim – Katarzynę, i przejął po nim kierownictwo drukarni, zob. K. Korotajowa, *Trełpiński Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa – Łódź 1972, s. 907.

15 Rossowski pośrednio przyczynił się do kryzysu drukarstwa w Krakowie, gdyż dotychczasowy urzędowy drukarz, A. Piotrkowczyk wywalczył sobie jedynie prawo drukowania konstytucji w wydanych późniejszych, przeznaczonych na użytek prywatny i do zbiorów bibliotecznych. Zob. H. Szweykowska, *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław–Warszawa 1983, s. 187.

16 K. Korotajowa, *Drukarni i ławnicy warszawscy Jan Trełpiński* [w:] *Warszawa XVI–XVII wieku*, z. 2, red. A. Sołtan, A. Wawrzeńczyk, Warszawa 1977, s. 207, 222–225.

IV w 1647 r. Monarcha nadał Trepińskiemu przywilej wyłączności na druk: [...], „*Processus iudiciarii regni*” autorstwa Teodora Zawadzkiego: „[...] librum processus iudiciarii regni Theodorii Zawadzki, iterato per Joannem Trepiński typographum Varsaviensi[...]”¹⁷.

W połowie XVII stulecia uprzywilejowanym typografem był również Piotr Elert (zm. 1652?)¹⁸, dworzanin królewski i śpiewak w kapeli króla Władysława IV. Spod pras jego oficyny wydawniczej wychodziły teksty dramatyczne i operowe, wykonywane w teatrze dworskim, jednakże działalnością drukarską zajmował się raczej przygodnie. Na drukach, które wydawał, zwykł się podpisywać *Typographus et musicus*.

Władysław IV obdarzył go trzema przywilejami. Przywilej na założenie drukarni w Warszawie otrzymał P. Elert od króla 12 I 1643 r. Monarcha wyrażał w nim zgodę na drukowanie przez niego książek, (podobnie jak czynią to inni drukarze), a także na ich sprzedaż: „[...] ut praefatum Petrum Elert pro typographo et bibliopola nostro ex eo tempore habeant et ab aliis haberi curent, eundemque omnibus praerogativis, iuribus, immunitatibus, literatibus ac obventionibus[...]”¹⁹.

Trzy lata później, 14 IV 1646 r. Elert otrzymał kolejny przywilej królewski (wystawiony na sześć lat), na wyłączność drukowania akt toruńskiego *colloquium charitativum*: „[...] Honorato Petro Elert typographo nostro, libros actorum colloquii charitativii Thorunensis excudendi, imprimendi, ac in lucem edendi [...]”²⁰. Ostatni przywilej otrzymał Elert od Władysława IV – 6 VII 1647 r. Monarcha zastrzegł w wystawionym przez siebie dokumencie wyłączność na druk statutów Wielkiego Księstwa Litewskiego dla typografii Elertowej: „[...] Vladislaus IV rex Poloniae in Petrum Elert privilegium Statuta Magni Ducatus Lithuaniae imprimendi confert, omnesque alios typographos sub mille hungaricalium et librorum confiscationis poena monet, ne libros supradictos, priusquam Elert omnia eorum exemplaria vendideri, recudere audeant [...]”²¹. Po śmierci Piotra Elerta, Jan Kazimierz Waza potwierdził wszystkie dotychczasowe przywileje 11 I 1653 r. w Grodnie dla wdowy po drukarzu – Elżbiety Piotrkowczykówny, która odziedziczyła je po mężu²².

17 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 135, s. 173–174.

18 Piotr Elert (zm. 1652?), muzyk, kompozytor, drukarz, księgarz, intrologator i właściciel piarni w Warszawie w latach 1642–1652. Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 52–68.

19 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 125, s. 158–159.

20 *Ibidem*, poz. 133, s. 170–171.

21 *Ibidem*, poz. 137, s. 175–176.

22 Elżbieta Elertowa z Piotrkowczyków (ok. 1625 – po 1689) właścicielka drukarni, księgarni i intrologatorni w Warszawie, oraz piarni w Kęszycach, którą odziedziczyła po mężu, Piotrze Elercie. Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 68–81.

Również w Grodnie, 11 I 1659 r., prawo do wydawania *Constitutiones* zostało przeniesione przez Jana Kazimierza na Elżbietę Elertową, tym samym zabezpieczając jej rynek zbytu: „[...] Joannes Casimirus rex Poloniae, Elisabetham, Petri Elert, relictam viduam, penes privilegia Constitutionum imprimendorum a Vladislao IV concessa conservat, eximit eius typographiam iurisdictione civili ac castrensi, et marsalco subicit[...]”²³.

29 IX 1682 r., Elżbieta primo voto Elertowa, secundo voto Muszyńska wraz z dziećmi sprzedała drukarnię Karolowi i Annie Schreiberom.

Aktem prawnym wydanym w Warszawie 6 XI 1685 r., król Jan III potwierdził Karolowi Schreiberowi²⁴, zarządzającemu przez 15 lat królewską drukarnią Elertową wszelkie przywileje, jakie na druk książek otrzymali wcześniej od jego poprzedników Elertowie i Muszyńscy²⁵. Tym samym została potwierdzona ciągłość działalności typograficznej kolejnych właścicieli i ich sukcesorów.

Przywileje i serwitorkaty nadawane typografom warszawskim w XVIII stuleciu (królewskie, biskupie, rektorskie)

W XVIII stuleciu monarchowie również okazywali swoją łaskawość typografom i księgarzom warszawskim, przybywającym do stolicy z mniejszych ośrodków miejskich w poszukiwaniu lepszego rynku zbytu i doskonalenia warsztatu drukarskiego. Do nowo przybyłych księgarzy, zabiegających o przywilej serwitorkatu należał wspomniany już drukarz i księgarz krakowski i warszawski P.K. Różycki (ok. 1672–1750). Przywilej oraz uprawnienia do zakładania księgarni otrzymał 30 I 1717 r. od Augusta II Mocnego. Jeszcze w tym samym roku – 5 czerwca – typograf wystarał się u biskupa poznańskiego Krzysztofa Szembeka o przywilej na drukowanie rubryceli dla diecezji poznańskiej i archidiaconatu warszawskiego: „[...] privilegium imprimendi rubricellas seu directoria pro dioecesi Posnaniensi et archidiaconatu Varsaviensi [...]”²⁶. 24 IX 1724 r., rektor Uniwersytetu Krakowskiego – doktor obojga praw, Jan Lukini²⁷ – nadał Różyckiemu dokument potwierdzający wpisanie go do Albumu Uniwersyteckiego „[...] quae singuli in Album Universitatis inscripti semper

23 *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, poz. 146, s. 187.

24 Karol Ferdynand Schreiber (zm. ok. 1692) drukarz i księgarz działający w Warszawie w latach 1677–1692. Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 52–68.

25 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz.187, s. 187–188.

26 *Ibidem*, poz. 217, s. 280.

27 Jan Lukini (Luchini) (1675–1750), jurysta, profesor i rektor Uniwersytetu Krakowskiego, Zob. L. Hajdukiewicz, *Lukini (Luchini) Jan Antoni*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t.18, Wrocław 1973, s. 146; K. Fokt, *Lukini (Luchini) Jan Antoni*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 1, 1364–1780, red. W. Uruszcak, Kraków 2015, s. 226–228.

gaudere solent et gaudent presens publicum [...]”²⁸. Wystawiony dokument rektorski zezwalał drukarzowi na korzystanie z przywilejów uniwersyteckich, chroniących jego działalność typograficzną z przysługującymi mu z tego tytułu wszelkimi prawami. Z czasem Różycki został mianowany księgarzem królewskim. Nieco później, 28 XI 1724 r., król nadał mu uprawnienia sekretarza królewskiego²⁹. Był to widoczny znak uhonorowania obecności Różyckiego na polu działalności typograficznej i księgarskiej w Warszawie. Trzeba zaznaczyć, że w tym czasie, obok Różyckiego stosownym przywilejem rektorskim Lukiniego mógł się jedynie poszczycić drukarz warszawski Stanisław Sławiński, który otrzymał przywilej wpisu do *Albumu Studiosorum Almae Mater Cracoviensis* 19 XII 1735 r.³⁰ Obaj wspomniani typografowie tym samym zostali włączeni do społeczności akademickiej, zaś Uniwersytet reprezentowany każdorazowo przez rektora przejął nad nimi sprawowanie jurysdykcji³¹.

Kilka lat później, 7 IX 1729 r. w Grodnie, identyczny przywilej serwitoriatu otrzymał od Augusta II mało znany księgarz krakowski i warszawski Ludwik Lipiński: „[...] servitoriatu nobili Ludovico Lipinski bibliopolae regio curiensi, confertur[...]”³², zaś uprawnienia wynikające z nadania serwitoriatu zostały Lipińskiemu potwierdzone kolejnym przywilejem królewskim wydanym w Warszawie 15 II 1736 r.: „[...] servitoriatu nobili Ludovico Lipinski bibliopolae Cracoviensi et Varsaviensi[...]”³³. Również August III Sas wystawił 2 VI 1750 r. w Warszawie przywilej serwitoriatu dla księgarza Piotra Tarskiego³⁴. Analogiczny dokument został wystawiony przez kancelarię królewską Augusta III 19 IX 1754 r. dla księgarza warszawskiego Krzysztofa Bogumiła Nicolai³⁵.

Kolejny przywilej Augusta III z grudnia 1754 r. otwierał nową epokę druckarstwa naukowego w Warszawie. Związany był z osobą zasłużonego medyka królewskiego, doktora filozofii, wydawcy i księgarza przybyłego z Lipska

28 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 222, s. 286.

29 Ibidem, poz. 215, s. 277; poz. 224, s. 287.

30 Ibidem, poz. 244, s. 312.

31 „Każdy drukarz i bibliopola powinien i musi być w uniwersytecie krakowskim examinatus, czyli capax jest do otwarcia officyny, biblioteki, lub do założenia drukarni? Powinien zatem być po egzaminie juratus approbatus, a tak dopiero przez Najjaśniejszego Króla może być promowany, confirmowany i wysłużeniem lat u bibliopolów, idąc per gradus legitime, bibliopolą mianowany”⁷. „Uczą prawa, że ktokolwiek był privilegiatus, a dla jakichkolwiek excessów i kryminalów wyłączony ze społeczności, takowemu praw a więcej nie służą. Traci je i nie może być już przypuszczony do terminowania. Terminowali przez lata swoje i nabyli experyencyi w officynach księgarskich bibliopole: W. Krzysztof Różycki, Jakób Matyaszekiewicz, Mikołaj Hebanowski, Ludwik Lipiński, Józef Mościcki”, zob. A. Kraushar, op. cit., s. 254.

32 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 232, s. 296.

33 Ibidem, poz. 245, s. 314–315.

34 Ibidem, poz. 271, s. 339; P. Buchwald-Pelcowa, Handel książką w Warszawie w czasach saskich, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2001, t.33/34, s. 148;

35 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 281, s. 344–345.

do Warszawy – Wawrzyńca Mizlera de Kolofa³⁶, któremu monarcha nadał przywilej na założenie drukarni: „[...] generosus Laurentius Mitzlerus in aula nostra consiliarius et medicus, philosophiae et medicinae doctor[...]sub nostro privilegio autoritate et protectione typographiam [...]”³⁷. Trzeba podkreślić, że spośród mieszczańskich typografii Warszawy działających w połowie XVIII stulecia, najstarszą i niezwykle zasłużoną dla piśmiennictwa była wspomniana typografia W. Mizlera de Kolofa założona w 1754 r., w latach 1768–1794 działająca jako Drukarnia Korpusu Kadetów³⁸.

Drukarnia Mizlera, związana od początku z kręgiem oddziaływania braci Żałuskich, była jednym z nielicznych przedsiębiorstw wydawniczo-drukarskich, które do istnienia powołane zostały jako instytucje w pełni naukowe. Szeroka działalność typograficzna oficyny służyć miała w realizacji myśli naukowej XVIII-wiecznego społeczeństwa Rzeczypospolitej. Było to możliwe poprzez wydawanie łatwiej dostępnych czasopism naukowych. Tym celem miały służyć przede wszystkim wydawane przez niego „*Acta Litteraria*”, „*Warschauer Bibliothek*”, „*Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczone*”, ale nade wszystko wydawanie dzieł z wielu dziedzin nauki i literatury.

W przedmowie do *Nowych Widomości Ekonomicznych i Uczonych* Mitzler de Kolof tak charakteryzował swe dążenia:

[...] Staralem się naprzód w dziejach uczonych Królestwa Polskiego albo in Actis Litterariis Regni Poloniae, zasłać obcym narodom wiadomość o stanie nauk i umiejętności w Polsce, a to łacińskim językiem, abym wszędzie zrozumiany był, dopiero kiedy szczególnie Polakom o terażniejszym wydoskonaleniu nauk w cudzych krajach wiadomość dać myślę, ojczyzta do tego mowa najsposobniejsza być się zdała, aby stąd nie tylko uczeni, lecz i mniej w naukach biegli ludzie pożytek mieć mogli[...]”³⁹.

Druki naukowe, które opuszczały prasy drukarskie Mizlera dotyczyły niemal wszystkich dziedzin wiedzy od nauk matematycznych począwszy, np. Kazimierza Sikorskiego „*Arithmetica brevis*” z 1761 r., poprzez literaturę techniczną, np. traktat „*Myśli o sposobach dania bezpiecznego spławu rzekom polskim*

36 Wawrzyńiec Mizler de Kolof (1711–1778), doktor filozofii i medycyny, lekarz nadworny (królewski), wydawca i księgarz w Lipsku w latach 1736–1754, później drukarz, nakładca, księgarz w Warszawie w latach 1753–1778, sprowadzony do Warszawy przez kanclerza koronnego Jana Małachowskiego dla edukacji jego synów. Zob. J. Szczepaniec, *Mizler de Kolof Wawrzyńiec*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 599–600; *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 215;

37 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 281, s. 350–351.

38 J. Szczepaniec, *Drukarnia Mitzlerowska Korpusu Kadetów w Warszawie w latach 1778–1783*, „*Roczniki Biblioteczne*” 1958, z. 2, s. 51–93

39 W. Mizler de Kolof, *Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczone*, albo magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych..., w Warszawie, t.1, w Drukarni Mitzlerowskiej 1758 [z przedmowy].

i litewskim” z 1767 r., po wartościowe dzieła historyczne, z których największy walor naukowy posiadał pięciotomowy zbiór pism dawnych historyków polskich, *Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum... collectio magna*, wydawany w latach 1761–1769⁴⁰. Stanisław August nadał 29 VIII 1766 r., Mizlerowi przywilej wyłączności na druk niemieckiej edycji tygodnika „Monitor” w języku polskim i niemieckim na dziesięć lat⁴¹.

W tym też okresie zaczął się rozwijać dynamicznie handel książką. Rozprowadzano książkę często „przygodnie”, za pośrednictwem przedstawicieli różnym środowisk i zawodów, w tym kramarzy, domokrażców, a nawet zakonników. Kolportażem trudnili się w dużym stopniu również introligatorzy. Często nie oprawa książek, ale handel nimi stawał się ich głównym zajęciem. Na tym tle dochodziło do ostrej walki konkurencyjnej między introligatorami a bibliopolami. Wspomniany wcześniej P.K. Różycki uskarżał się już znacznie wcześniej w swoim *Summariuszu...* na zbyt wielką jego zdaniem liczbę bibliopoli działających w Warszawie, ale nade wszystko na parających się sprzedażą książek introligatorów. Dążenia i niezadowolenie Różyckiego z tego faktu były zbieżne pół wieku później z dążeniami P. Dufoura do ograniczenia liczby oficyn warszawskich oraz uregulowania handlu książką⁴². Okazje do sprzedaży książek stanowiły różnego rodzaju zjazdy, jarmarki, kontrakty, a zwłaszcza sejmy, gdzie z drukiem niektórych wydawnictw, np. *Volumina Legum*, starano się zdążyć na obrady.

W połowie XVIII stulecia mieszczańskie oficyny warszawskie odgrywały niebagatelną rolę opiniotwórczą na płaszczyźnie działalności naukowej i informacyjnej, starając się również o właściwe zaprezentowanie swojej działalności typograficznej. Szczególnie było to widoczne w podejmowanych działaniach dwóch niemal sztandarowych drukarzy epoki stanisławowskiej obcego pochodzenia – P. Dufoura⁴³ i M. Groella⁴⁴. W tym miejscu należy podkreślić, że do lat 60. XVIII stulecia niemal monopol wydawniczy posiadały

40 W. Mizler de Kolof, *Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptum...collectio magna ordine chronologico digesta...Bibliotheca Zalusciana*, Varsoviae, 1761–1769.

41 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 306, s. 372–373.

42 P. Buchwald-Pelcowa, „*Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku*” op. cit., s. 26–27; zob. szerzej: A. Kraushar, op. cit., s. 248–263.

43 Piotr Dufour (1730–1797) księgarz i drukarz przysięgły uniwersytetu paryskiego; drukarz, księgarz, wydawca i nakładca w Warszawie w latach 1775–1797. Zob. *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 19–49.

44 Michał Groell (zm. 1798), księgarz w Dreźnie w latach 1755–1782?, księgarz i nakładca w Warszawie w latach 1760–1798, drukarz w Warszawie w latach 1778–1798. Drukarnia Groella odegrała ważną rolę w dziejach techniki i sztuki drukarskiej wśród ówczesnych oficyn polskich (warszawskich). Zob. Z. Staniszewski, *Michał Groell*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 296–297; *Drukarze dawnej Polski*, t. 3, cz.2: *Mazowsze z Podlasiem*, s. 92–117.

typografie zakonne, dopiero epoka stanisławowska przyniosła znaczący wzrost liczby oficyn mieszczańskich a także wzmoczoną aktywność oficyn wyższych uczelni. Drukarze mieszczanie dość niechętnie odnosili się do bogatej i zróżnicowanej działalności typograficznej licznych drukarni zakonnych, prowadzonych przede wszystkim przez jezuitów, pijarów i misjonarzy, dostrzegając w ich działalności zagrożenie dla własnych zysków i repertuaru wydawniczego. Wyrazicielem negatywnych opinii wobec działalności drukarni zakonnych był P. Dufour, który w *Memoriale do Króla i Stanów w sprawie drukarni* wzniesionym pod obrady sejmu w 1784 r., postulował ustawowe ograniczenie repertuaru drukarni zakonnych do literatury dewocyjnej i prac członków zgromadzenia⁴⁵.

Trzeba jednak zaznaczyć, że był to czas, w którym drukarnie zakonne z powodzeniem uczestniczyły w produkcji książki naukowej z różnych dziedzin wiedzy a żądanie Dufoura pozostało niespełnione. We wspomnianym już memoriale z 1784 r., bibliopola warszawski zamieścił postulat postępowy i cenny z punktu widzenia nauki, a mianowicie utworzenia przy drukarniach kolegialnych instytucji o charakterze rad naukowych. Ich zadaniem miała być to opinia kwalifikująca dzieła do druku⁴⁶. Choć – co trzeba podkreślić – P. Dufour otrzymał już znacznie wcześniej, bo 13 III 1775 r., przywilej na założenie i prowadzenie drukarni od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego: „[...] Petri Dufour civis Varsaviensis, librarii et typographi iurati Universitatis[...] Parisiensis, in arte typographica experientiam faciendum esse duximus, ut ipsi hic Varsoviae typographiam [...]”⁴⁷.

W 1780 r. Dufour otrzymał kolejny przywilej od monarchy na powiększenie drukarni, a także możliwość tłoczenia i sprzedawania książek hebrajskich i nut na lat 30⁴⁸. Oficyna Dufoura prowadziła swoją działalność w latach 1775–1797. Tłoczenie dzieł naukowych realizowała jako nurt uboczny, skoro w repertuarze wydawniczym, liczącym ponad 2000 druków, wytłoczono zaledwie 53 książki o charakterze naukowym. Niewątpliwą zasługą oficyny Duforowskiej było opublikowanie w 1784 r. rozprawy *O początku i zasadach nierówności między ludźmi* Jana Jakuba Rousseau⁴⁹. Najważniejszym osiągnięciem

45 P. Dufour, *O urzędzeniu drukarni krajowych. Memoriały na sejmy z lat 1784 i 1789*, Wrocław 1974, s. 14, pkt.6. W I poł. XVIII w., drukarstwo zakonne w Warszawie było również reprezentowane znaczącą działalnością oficyn drukarskich należących do jezuitów i pijarów. Trzeba podkreślić, że prowadzone przez wspomniane zakony oficyny wydawnicze posiadały również stosowne przywileje drukarskie otrzymywane od monarchów (August III i Stanisław August) na swoją działalność, a także prezentowały wysoki poziom typograficzny.

46 P. Dufour, op. cit., s. 14, pkt.6.

47 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 330, s. 399–400.

48 Ibidem, poz. 342, s. 412–414.

49 J. Szczepaniec, Dufour Piotr (1729, Paryż – 1797, Warszawa), Francuz z pochodzenia, drukarz, nakładca księgarz warszawski, współpracował m.in. z F. Bohomolcem, J. Wybickim, F. Za-

wydawniczym było wielotomowe dzieło encyklopedyczne *Nowy dykcjonarz historyczny* Mayeula de Chaudona wydawane w latach 1783–1788, a także dwie ważne prace Ferdynanda Naxa: *Uwagi nad uwagami, czyli obserwacje nad książką pod tytułem «Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego»* (1789) i *Wykład początkowych prawideł ekonomiki politycznej* (1790)⁵⁰.

W tym czasie wśród mieszczańskich drukarni warszawskich osiągnięciami dorobku w zakresie piśmiennictwa naukowego ważne miejsce zajmuje typografia pochodzącego z Drezna – M. Groella. Otrzymał on w okresie swojej działalności wydawniczej od Stanisława Augusta Poniatowskiego 23 przywileje drukarskie. Przywilej królewskiego serwitoriatu otrzymał Groell w Warszawie 21 I 1765 r.⁵¹ W tym czasie znacząco zaangażował się w wydawanie popularnych kalendarzy prognostykarsko-astronomicznych oraz politycznych. Najbardziej znanym był *Kalendarz polityczny dla Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, ukazujący się od początku lat 70. XVIII w. do 1794 r. Stanisław August 18 X 1770 r. obdarzył bibliopolę przywilejem chroniącym to wydawnictwo przed przedrukami dokonywanymi często przez innych drukarzy, co było dość częstym zwyczajem.

Przywilej ten podkreślał prawo wyłączności na jego druk w trzech językach: polskim, francuskim i niemieckim na 15 lat⁵². Trzeba podkreślić, że w epoce stanisławowskiej Groell był głównym wydawcą książki medycznej, a jego prasy drukarskie opuszczały przede wszystkim prace o charakterze poradnikowym, np. *Medicina universalis to jest lekarstwo powszechne* Jana Ailhuda (1778)⁵³. Wysoko należy ocenić także piśmiennictwo historyczne wydawane przez oficynę Groella. Należy podkreślić, że z jego drukarni wyszła w latach 1780–1786 epokowa *Historia narodu polskiego* pióra Adama Naruszewicza, herbarze Benedykta Chmielowskiego i Ewarysta Andrzeja Kuropatnickiego, a także przekłady cennych dzieł obcych historyków. Bibliopola warszawski jako jeden z pierwszych wprowadził do użytku ok. 1760 r. katalogi księgarskie, które w Europie funkcjonowały już od połowy XVI w., stając się nieodłącznym elementem działalności księgarzy. Groell wprowadził książkę polską na rynki zagraniczne, wysyłając na targi lipskie przekłady dzieł autorów polskich i pism politycznych. Utrzymywał też stałe kontakty z firmami wydawniczymi

blokiem; specjalizował się w wydawnictwach encyklopedycznych, wydawał też na zlecenie łóż masońskich druki masońskie, sam należąc do Łoży Doskonałego Milczenia na Wschodzie Warszawy, od 1780 r. członek Wielkiego Wschodu Francuskiego w Paryżu [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 187–189.

50 A. Żbikowska-Migoń, *Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1977, s. 36–37.

51 *Privilegia Typographica Polonorum*, op. cit., poz. 302, s. 368.

52 *Ibidem*, poz. 321, s. 391; M. Juda, op. cit., s. 101.

53 A. Żbikowska-Migoń, op. cit., s. 36.

w Amsterdamie, Paryżu i Berlinie. Szczytowy okres działalności typograficznej M. Groella przypadł na czas działalności i obrad Sejmu Czteroletniego w Warszawie. Spod pras oficyny Groellowskiej wyszedł wówczas tekst Konstytucji 3 Maja w 1791 r., wydany dwa dni po jej uchwaleniu.

Podsumowanie

Najważniejszym ośrodkiem oświeceniowego drukarstwa i księgarstwa była Warszawa, a rolę postępową podobnie jak w ruchu wydawniczym odegrały typografie mieszczańskie. Ich organizatorami byli w dużym stopniu drukarze obcego pochodzenia, którzy osiedlając się w Polsce przenosili na tutejszy grunt wzory księgarstwa zachodniego. U schyłku panowania Stanisława Augusta w Warszawie było dziesięć księgarń, w tym zakonne: jezuitów, pijarów, oraz mieszczańskie: M. Groella, P. Dufoura, Jana Augusta Posera, Macieja Szczepańskiego, Jana Szczepańskiego, Jakuba Kocha, Ferdynanda Pfaffa i Gaya⁵⁴. Dla porównania w tym samym czasie w Berlinie działało 13 księgarń, a w Brukseli 11, są to liczby prawie identyczne i o dysproporcjach tutaj mówić nie można⁵⁵. Typografie warszawskie, dobrze przygotowane do swojej działalności, dysponowały najbogatszym asortymentem wydawniczym i stosowały nowoczesne metody handlu oparte na reklamie książki i katalogach księgarskie. Im też z powodu małej sieci placówek typograficzno księgarskich na prowincji przypadła w udziale rola organizacji księgarstwa na terenach znacznie oddalonych od Warszawy. Doskonałym przykładem jest wspomniany M. Groell, który tworzył typograficzne filie we Lwowie, Mohyłowiu, Kamieńcu Podolskim, wysyłając książki na kontrakty do Dubna, Mińska i Nowogródka. Lwów od lat 70. XVIII stulecia stanowił doskonały rynek księgarskich interesów rodziny Pillerów, później Pfaffa, Wilda i wreszcie Bronisława Jabłońskiego⁵⁶.

W kształtowaniu się kultury książki, a zatem kultury i wykształcenia staropolskiego społeczeństwa, wielką rolę odegrało drukarstwo warszawskie, tak zakonne jak i mieszczańskie. Skupienie szczególnej uwagi na sprawach związanych z piśmiennictwem, ze słowem utrwalonym za pomocą czcionki drukarskiej, powodowało wzrost zainteresowania treścią jakie niosła ze sobą książka. Wydawane również w tym czasie liczne broszury, czasopisma, codzienne gazety i kalendarze aż po monumentalne wydawnictwa prawnicze czy historyczne które stawały się ważnym elementem oświecenia narodu.

54 J. Rudnicka ustala liczbę księgarń działających w czasie obrad Sejmu Czteroletniego na 18, zob. Rudnicka, *Ruch księgarski w Warszawie za Stanisława Augusta (1764–1795)*, [w:] *Warszawa w XVIII wieku*, z.1, Warszawa 1972, 240–242.

55 J. Wojtowicz, *Miasto europejskie w epoce Oświecenia i Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 1972, s. 240.

56 A. Żbikowska-Migoń, op. cit., s. 103.

Najważniejsze jednak, że informowały, dostarczały wiedzy z różnych dziedzin życia i sztuki a także prowadzonych badaniach naukowych. Było to możliwe dzięki ogromnemu wzrostowi liczby publikacji, a to spowodowane było zachodzącymi zmianami jakościowymi, jakie wprowadzały typografie warszawskie funkcjonujące na podstawie przywilejów monarszych i kontaktów z uznanymi oficynami europejskimi.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Drukarze dawnej Polski*, T. 3, cz. 2: *Mazowsze z Podlasiem*, oprac. K. Korotajowa i in., red. K. Korotajowa i J. Krauze-Karpińska, Warszawa 2001.
- Mizler de Kolof W., *Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptum... collection magna ordine chronologico digesta...Bibliotheca Zalusciana*, Varsoviae, 1761–1769.
- Mizler de Kolof W., *Nowe Wiadomości Ekonomiczne i Uczzone, albo magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych...*, w Warszawie, t.1, w Drukarni Mitzlerowskiej 1758.
- Privilegia Typographica Polonorum. Polskie przywileje drukarskie 1493–1793*, oprac. M. Juda, Lublin 2010.
- Wierzbowski T., *Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich*, t. 2, Warszawa 1904.

Literatura przedmiotu

- Abramowicz L., *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie 1525–1925*, Wilno 1925.
- Juda M., *Przywileje drukarskie w Polsce*, Lublin 1992.
- Buchwald-Pelcowa P., *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997.
- Buchwald-Pelcowa P., „*Drukowi winniśmy oświecenie naszego wieku*”. *Rola książki w drodze ku Oświeceni*, Warszawa 2003.
- Buchwald-Pelcowa P., *Handel książką w Warszawie w czasach saskich*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 2001, T.33/34, s. 148.
- Dufour P., *O urządzeniu drukarń krajowych. Memoriały na sejmy z lat 1784 i 1789*, Wrocław 1974.
- Fokt K., *Lukini (Luchini) Jan Antoni*, [w:] *Profesorowie Wydziału Prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego 1364–1780*, t. 1, red. W. Uruszczak, Kraków 2015.
- Hajdukiewicz L., *Lukini (Luchini) Jan Antoni*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t.18, Wrocław 1973, s. 146.
- Korotajowa K., *Trepiński Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa – Łódź 1972.

- Korotajowa K., *Drukarz i ławnik warszawski Jan Trepiński*, w: *Warszawa XVI–XVII wieku*, z. 2, red. A. Sołtan, A. Wawrzeńczyk Warszawa 1977, s. 196–226.
- Kraushar A., *Księgarze warszawscy i ich spory z introligatorami. Kartka historyczna z wieku XVIII*, „Przegląd Historyczny” 1905, t. 1, z. 2, s. 248–263.
- Ptaśnik J., *Nowe szczegóły do drukarstwa i księgarstwa w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny” 1924, R. 38, s. 85–91.
- Rudnicka J., *Ruch księgarski w Warszawie za Stanisława Augusta (1764–1795)*, [w:] *Warszawa w XVIII wieku*, z. 1, Warszawa 1972.
- Sójka J., *Rossowski Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972.
- Staniszewski Z., *Michał Groell, (1722–1798) drukarz warszawski*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972.
- Szczepaniec J., *Drukarnia Mitzlerowska Korpusu Kadetów w Warszawie w latach 1778–1783*, „Roczniki Biblioteczne” 1958, z. 2, s. 51–93
- Szczepaniec J., *Dufour Piotr (1729 Paryż – 1797 Warszawa), drukarz, nakładca księgarz warszawski*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972.
- Szczepaniec J., *Rola drukarstwa w życiu literackim polskiego Oświecenia*, [w:] *Problemy literatury polskiej okresu Oświecenia*, Wrocław 1973.
- Szczepaniec J., *Mizler de Kołof Wawrzyniec, (1711–1778) muzykolog, lekarz, historyk, wydawca*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa–Łódź 1972, s. 599–600.
- Szweykowska H., *Książka drukowana XV–XVIII wieku. Zarys historyczny*, Wrocław–Warszawa 1983.
- Wojtowicz J., *Miasto europejskie w epoce Oświecenia i Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 1972.
- Żbikowska-Migoń A., *Książka naukowa w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1977.

